

ארכיון לשכת-המיסחר במארסיי

מקור לתולדות קהילות-ישראל בלבאנט ובצפון-אפריקה

מינה רוזן

נמל מארסיי היה שערה העיקרי של צרפת אל מזרח הים התיכון וצפון-אפריקה למן העת העתיקה. מתחילת המאה ה-16 הלכה וגדלה חשיבותו כשער המזרח. תהליך זה התפתח בד-בבד עם גידול חלקה של צרפת בסחר הלבאנט, פרי פנייתן של ספרד ופורטוגאל אל האוקיינוס האטלנטי והאוקיינוס ההודי, וזכויות-היתר שזכתה להן צרפת בשטחי האימפריה העות'מאנית, בגלל הברית הטבעית שנוצרה בין שתי ארצות אלה כנגד אויבן המשותף, ה'לווייתן' ההאסבורגי.

זכויות אלה, המוכרות לנו יותר כ'קאפיטולאציות', העניק לראשונה סולימאן המפואר בפברואר 1535 לז'אן דה לה פורה, נציגו של פראנסואה הראשון מלך צרפת. הן הקנו לצרפת יתרון רב על-פני כל מדינה אחרת במיסחר עם השטחים שבשליטת האימפריה העות'מאנית. בין השאר אסרו הקאפיטולאציות הטלת כל מס נוסף על הסחורות הנקנות או הנמכרות על-ידי הצרפתים בתחומי האימפריה, איפשרו הקמת קונסוליות צרפתיות בערי-המיסחר החשובות, והקונסולים שישבו בהן שפטו את נתיני צרפת ואת החוסים בחסות הקונסוליה. הקאפיטולאציות חייבו נוכחות מתורגמן צרפתי בכל דיון משפטי הנערך בין צרפתים לנתיני הסולטאן, הבטיחו לצרפתים חופש-פולחן, קבעו ששום צרפתי לא יהיה אחראי לשום מעשה של צרפתי אחר שאינו נמצא במקום, ופטרו את הצרפתים מכל היטל. הקאפיטולאציות גם הבטיחו חופש חזרה לצרפת בכל עת, חופש הורשת העיזבון של צרפתים שנפטרו בתחומי האימפריה ועוד.¹ הסוחרים הצרפתים מיהרו לנצל את התנאים הנוחים שהציע להם חוזה זה, ובשנת 1537 הפליג צי צרפתי ממארסיי ושייט לאורך חופי צפון-אפריקה אל יוון ואל קושטא וחזר למארסיי דרך נמלי סוריה, מצרים ותוניסיה.²

בשלב שני החלו סוחרי מארסיי לייסד תחנות-מיסחר בערי-המיסחר החשובות באימפריה. סמוך לשנת 1550 נוסדו תחנות כאלה בקושטא, באלכסנדריה, בבירות, בטריפולי של סוריה ובכיוס. הקונסוליות הראשונות נוסדו בטריפולי, באלכסנדריה, בכיוס, בסאטאליה ובזאנטה.³ רוב הסוחרים היו פרובאנסאלים, והקונסולים — תמיד

1 P. Masson, *Histoire du Commerce français dans le Levant au XVII siècle* R.P. New York 1967 (להלן מאסון)

2 שם, עמ' xiii.

3 מאסון, עמ' XV-XIV.

בני מארסיי. העיר מארסיי החשיבה כאחת מזכויותיה המיוחדות את הזכות להציע למלך מועמדים לתפקידי הקונסולים.⁴ לקונסולים היתה אפוא מעין נאמנות כפולה — למלך צרפת, אך גם למועצת העיר מארסיי.

באפריל 1650 יסדו סוחרי מארסיי את לשכת־המיסחר, וזו שלטה למעשה בסחר הלבאנט הצרפתי עד למהפכה הצרפתית, כאשר בוטלו זכויותיה.⁵ מעת הקמת הלשכה הוחל באיסוף שיטתי של המיסמכים הנוגעים לעסקיה. באופן זה נאסף בלשכת־המיסחר ארכיון עשיר ביותר, שערפו רב להיסטוריה הכלכלית של צרפת וגם להיסטוריה של האזורים העיקריים עמם סחרה מארסיי, היינו: יוון, אסיה הקטנה, חופי הלבאנט וצפון־אפריקה. עיקר המיסמכים הם משנת 1650 ואילך, ומצויים בהם גם־כן מיסמכים מעטים מתחילת המאה ה־17. הארכיון כולל מיכתבים נכנסים ויוצאים, דינים־וחשבונות, צווים של הלשכה, צווים מלכותיים ועוד. ארכיון זה גם כולל חומר רב בכמותו ובאיכותו להיסטוריה הכלכלית של היהודים בלבאנט ובצפון־אפריקה. מירב החומר בארכיון עוסק במסכת היחסים בין האומה הצרפתית⁶ בתחנות־המיסחר השונות ובין הסוחרים היהודים באותם מקומות. מסכת־יחסים זו היתה ארוגה שתי־וערב של תן וקח. נשרטטנה כאן בקווים כלליים ביותר.

מעמד היהודים במיסחר באימפריה העות'מאנית

למן תחילת ההגירה היהודית מחצי־האי האיברי לארצות הים התיכון, ובעיקר לשטחי האימפריה העות'מאנית ולאיטליה, ביססו היהודים לעצמם מקום חשוב ביותר בסחר הים התיכון.⁷ הסוחרים הצרפתים, כאחרים, היו תלויים במתווכים ובפאטורים (סוכנים) יהודים שניהלו את המיסחר בנמלי האימפריה והיו שלב־ביניים הכרחי בתהליך הסחר. הידיעות על מקום היהודים במיסחר באימפריה העות'מאנית חוזרות ונשנות בדברי אירופים שביקרו באזורים הנתונים לשליטתה. ניקולאס דה ניקולאי כתב על אודותם באמצע המאה ה־16: 'כיום הזה מתרכזת בידם מרבית המיסחר והכסף במזרח. כמו כן מצויים בידי היהודים בקושטא החנויות והמחסנים, המצויידיים בסחורה עשירה לרוב'.⁸

4 שם, הערה 3.

5 תהליך ירידתה של הלשכה החל במרוצת המאה ה־18. ראה: P. Masson, *Histoire du Commerce français dans le Levant au XVIII siècle* R.P. New York 1967, pp. 43-57, 73-76.

6 La Nation Française

7 א' בשן, 'חופש המיסחר והטלת מיסים ומכסים על סוחריה־החוץ היהודים באימפריה העות'מאנית במאות ט"ז-י"ד', ממזרח וממערב, א (תשל"ד), עמ' 105-166; ח' גרבר, 'יוזמה ומיסחר בינלאומי בפעולות הכלכלית של יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ט"ז-י"ד', ציון מג (תשל"ח), עמ' 67-88; מ' רוזן, 'הפאטוריה — פרק בתולדות המיסחר בארצות הים התיכוני במאות ט"ז-י"ד', מקדם ומים — מחקרים ביהדות ארצות האסלאם, חיפה תשמ"א, עמ' 101-132.

8 Nicolas de Nicolay, *Navigations, pérégrination et Voyages Faicts en la Turquie*, Antwerp 1576; ס' רות, בית נשיא, תל-אביב תשי"ג, עמ' 61-62.

בתחילת המאה ה-17 כתב האנגלי ויליאם ליתגוב, כי 'המיסחר של כל הסחורות בתורכיה הוא בידי יהודים ונוצרים...'⁹

הנוסע פיטון דה טורנפורט כתב בסוף המאה ה-17, כי 'כל המיסחר נעשה בתיווכם של היהודים; אין לקנות או למכור דבר מבלי שעבר דרך ידיהם... יש לומר להצדקתם, הם מוכשרים יותר משאר הסוחרים.'¹⁰ הביוגרף של הלורד נורת', מי שהיה ראש החברה האנגלית לסחר הלבאנט במאה ה-18, כתב, כי 'הסוחר אינו יכול לנער מעליו את היהודי, כשם שלא יוכל להשיל את עורו.'¹¹

היחסים בין הסוחרים הזרים מארצות-אירופה ובין הסוחרים היהודים היו דו-ערכיים, כפי שנרמז במובאה אחרונה זו; הסוחרים האירופים מצאו את עצמם לפעמים זקוקים נואשות לשירותי היהודים בנמלים, ועם זאת הם ראו בהם גורם מתחרה, הזוכה ליתרונות עצומים, אם כשם היותם תושבי המקום, ואם בשל קשריהם ההדוקים עם הסוחרים היהודים בני-המקום. מסיבה זו, לא קיבלה החברה האנגלית לסחר הלבאנט, למשל, יהודים לשורותיה ממש עד שנת 1753.¹²

הסוחרים הצרפתים הביאו עמם מארץ-מולדתם למזרח את מסורת היחס אל היהודים. הם ראו ביהודים זרים נצחיים בכל מקום, המנסים ומצליחים לנצל לטובתם ולתועלתם את התנאים במקומות שהם חיים בהם והם מצליחים כמעשיהם בעוברם על חוקי מדינות העולם כולו.

פ' מאסון, שכתב את ההיסטוריה של המיסחר הצרפתי ללבאנט, סיכם את שורת ההאשמות שהעלה נגד היהודים אחד הקונסולים של צרפת בחלב, לורנט ד'ארוויה, במלים: 'היהודי הלבאנטיני היה באותו מצב שתפס לעיתים כה תכופות בכל מקום; לא היה אפשר בלעדיו, והוא היה בזוי.'¹³

נקודות-המגע העיקריות של הסוחרים האירופים עם היהודים היו אפוא בשכירת שירותיהם כמתווכים עם האוכלוסים המקומיים וכמתורגמנים.¹⁴ היהודים גם היו המקור העיקרי של סוחרים אלה לאשראי.¹⁵ גם הקונסולים עצמם בהיותם במצוקה

⁹ *The Rare Adventures of William Lithgow*, Glasgow 1906, p. 148

¹⁰ P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roi* (1700), Amsterdam 1718, Vol. 2, p. 197

¹¹ P. North, *Lives of the Norths*, London 1826, Vol. 3, p. 534

¹² A.C. Wood, *A History of the Levant Company*, London 1964, pp. 155, 215

¹³ מאסון, שם, עמ' 491-492.

¹⁴ ווד, שם; מאסון, עמ' 491; *Eygentliche Beschreibung der Ausreisung; 491 & Heimfahrt des wie er im Jahr 1561, Naher dem Heiligen Land etc., im Reyssbuch des Heyligen Lands*, I, Franckfort am Mayn MDCIX, Ed. J. Saur, pp. 413-414; *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602*, Ed. W. Foster, London 1931, p. 19; *Voyage du S.A. de la Motraye en Europe Asia et Afrique*, I, La Haye 1727, p. 380;

A. Cohen, 'On Jews in the Galilee (16th-18th Centuries)', International Conference on Jewish Communities in Muslim Lands, pp. 8-9 (כהן)

¹⁵ לדוגמה, א' כהן, עמ' 9-11. האומה הצרפתית בצידון חבה 500 גרוש ל-Rabram Namias Remis על חשבון המכס על המשי שנשלח מטריפולי ובירות (1635) — ראה: J. Seyde 1641-1644. 1736

כספית לוו לעיתים תכופות כספים מיהודים.¹⁶ נקודת-מגע אחרת היתה היחסים עם חוכריי-המכס, שבכמה ערי-מיסחר חשובות היו לעיתים תכופות יהודים. כך, למשל, היה בחלב,¹⁷ באלכסנדריה,¹⁸ ולעיתים גם בקושטא¹⁹ ובמקומות אחרים. למוכסים היתה השפעה גדולה על המיסחר, והסוחרים הזרים הרבו להתלונן על תאוות-בצעם, ואף-על-פי-כן השתמשו בשירותיהם כשעת הצורך לשם קידום ענייניהם.²⁰

למן הרבע האחרון של המאה ה-17 הועמקו היחסים בין מושבות-המיסחר הצרפתיות בלבאנט ובין היהודים, בעקבות התפתחות חדשה. סוחרים יהודים מן העיר ליבורנו, אשר בדוכסות טוסקאנה, החלו להתיישב במיספרים הולכים וגדלים בערים שונות בחופי הים התיכון, שבהן הקימו סניפים לבתי-המסחר הגדולים של יהודי ליבורנו והחלו לנהל את סחר הים התיכון עם איטליה.²¹

קבוצה זו היתה ברובה מצאצאי מגורשי-ספרד, ובעיקר פליטי-פורטוגאל, שהתיישבו בליבורנו כתוקף הזכויות שהעניק להם פרדינאנד הראשון, הדוכס הגדול

- 16 דוגמאות ספורות: רשימת החובות של הקונסול בחלב בשנת 1637: Matatias ben Castral (כנראה, מתתיהו בן קשטריאל) — 450 גרושים; ל-*Cacam Apumado* (חכם אפומאדו) — 3,814 גרושים (23A p. 76, Arch. Nationales, Paris A.E.B¹); ל-*Ecaya Coen* (ישעיהו כהן) — 4,070 גרושים. כן נזכרים בעלי-חובות קטנים רבים בעלי שמות יהודיים מובהקים (שם, עמ' 28B-23B J בארכיון לשכת-המיסחר במארסיי 888. (כל ההערות להלן שאין בה ציון מקום הארכיון נוגעות לארכיון זה). חובות הקונסוליה וה'אומה' בחלב (שנת 1621): ל-*Jacob de Belcager* (יעקב בלקאגר?) 1,670 גרושים; ל-*Ely Iseria* (אלי עזריה) 1,200 גרושים.
- 17 יהודים אלה היו בדרך-כלל חוכרי מישנה של החוכר הממשי, שהיה לרוב מושל-המחוז. בחלב, למשל, J971, חשבון מן ה-31.3.1667, שולמו 50 גרוש למיכאל היהודי משרת המוכס הגדול, כשי' שנתי הניתן על ידי 'האומה' למשרתי-המכס על פי החלטת 'האומה' מן ה-10.2.1662; ושוב J972, ביאנואר 1675 שולמו 62 גרושים 'ליהודים מהמכס'; בסוף יוני אותה שנה 140 גרושים נוספים ל'מיכאל היהודי ואחרים'; ואחר-כך תשלומים קבועים לקבוצה זו בסוף כל חודש: J973. החלטה מן ה-28.2.1676 על תשלומים למיכאל סולומון ויצחק 'היהודים מהמכס' (יצחק סולומון שימש גם כן כמחורגמן ראשי של הקונסוליה); ליהודי *Didebam* (?) מן המכס שולמו ב-1681.10.22 26 גרושים על חלק 'האומה' בברקה של רבי-החובל דופין (*Daupin*) וכן הלאה.
- 18 *Memoires de chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire du roi à la Porte, Consul* 1735, Vol. 1, p. 160: *d'Alep, etc. (1653-1685)* Paris 1735. Vol. 1, p. 160: אלכסנדריה היה איש בן חמישים, השודד הנבזה ביותר שפגשתי מימי, אך מלא פיקחות, שבה השתמש ללא-הרף כדי להציק לסוחרים בני כל האומות, ידידי כאוביו, מפני ששנא את כל המין האנושי, וכל אחד פחד ממנו...
- 19 סנדרסן, עמ' 201. כנה של אסתר קירה היה המוכס הראשי של קושטא (1600).
- 20 ארבייה, שם: J901, מיכתב מן ה-8.5.1709 של קלוד ל'מיר, הקונסול הצרפתי בחלב, ללשכת-המיסחר במארסיי, מודיע על העלאת תעריפי-המכס. ליהודים שבחסות הקונסוליה ניתן סכום בן 1,000 גרושים כדי לשלמו למוכס למען יתעלם מן החוקים החדשים, אך כרוז לקונסול שיידרשו לפחות 6,000 גרושים כדי לבטל חוקים אלה.
- 21 על יהודי ליבורנו באלז'יריה — ראה: ח"ז הירשברג, תולדות היהודים בצפון-אפריקה, ירושלים תשכ"ה, ח"ב, עמ' 53-61. על יהודי ליבורנו בתוניסיה — ראה: שם, עמ' 120-123; ח' אברהמי-פואה, יהודי ליבורנו וקשריהם עם תוניס במאות הי"ז-י"ח, עבודת גמר לתואר מוסמך (סטנסיל) אוניברסיטת בראיילן, תשל"ט, עמ' 185-192. כן ראה: א' בשן, 'תעודות על הקשרים בין ליבורנו ליהודי אלז'יר, בון, טוניס, וטרפולי במאה הי"ח', מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' קלד-קסז.

של טוסקאנה, בשנת 1593. כתעודת-הזכויות הידועה בשם 'ליבורנינה' (Livornina) הובטח חופש וביטחון לסוחרים בני כל אומה ואמונה הרוצים להשתקע בליבורנו מבלי התחשב בעברם הדתי. פסקה זו היתה הזמנה מפורשת לאנוסי-פורטוגאל המתחבטים ברשת האינקוויזיציה להתיישב בעיר. אכן, למן העשור האחרון של המאה ה-16 הלכה וגדלה במהירות רבה קהילת-סוחרים זו, ובמשך 40 שנה גדלה הקהילה היהודית בעיר פי עשרה לעומת גידול פי שניים וחצי בשאר חלקי האוכלוסים. הקהילה היתה מורכבת ממהגרים מן הלבאנט, מקהילות-האנוסים באיטליה, מצאצאי מגורשי-ספרד מצפון-אפריקה, אך בעיקר מאנוסי פורטוגאל. הללו זרמו לעיר בהמוניהם אחרי חתימת חוזה-הסחר בין פרדינאנד הראשון לממלכת פורטוגאל. יש סבורים כי באמצע המאה ה-17 הגיע מיספר יהודי ליבורנו לכ-5,000 נפש.²² להתפוצצות אוכלוסין זו היה ודאי חלק בייסוד 'מושבנות המיסחר' הליבורנויות בערי הים התיכון.

תהליך התיישבותם של הליבורנזים בערי-המיסחר בלבאנט ובצפון-אפריקה, ובעיקר בתוניס,²³ קדם לסוף המאה ה-17; אך ודאי הוא שעיקר התהליך של התיישבותם ושל כניסתם לחסות הקונסולים של צרפת קשור בקאפיטולאציות של 1673. לפי זכויות אלה הורדו דמי-המכס שהוטלו על סוחר-צרפת באימפריה מ-5 אחוזים ל-3, כמורכן חודש הסעיף הקובע כי זרים שאין לארצותיהם נציגויות קונסולאריות יחסו בצל הדגל הצרפתי.²⁴

החסות הקונסולארית גם נתנה ליהודים אלה מעמד שאין דומה לו במקומות אחרים. בעיר חלב, למשל, מתעורר הרושם כי הסוחרים לא חשו עצמם כפופים לשום חוק. הם לא חשו עצמם כפופים להסכמות הקהילה,²⁵ כמעט לא חלו עליהם חוקי האימפריה העות'מאנית, שכן לא נשפטו לפני בתי-דיניה, ולא הראו שום התחייבות מוסרית לצייט לחוקיה; והתיעוד מוכיח כי גם חוקי המדינה הצרפתית היו להם למסגרת גמישה ביותר, שודאי לא ראו עצמם חייבים לצייט לה אם נגדה את האינטרסים שלהם.²⁶

יהודי ליבורנו, שנהנו בעיר-מוצאם ממעמד שכמותו לא היה להם בשום מקום אחר באירופה ובאימפריה העות'מאנית,²⁷ ודאי לא נתיישבו בערי האימפריה העות'מאנית כדי לרדת במעמדם החברתי. החסות הקונסולארית שימשה להם אפוא פתרון לבעיה זו,

22 ש"א טואף, 'לתולדות העדה ובית-הכנסת בליבורנו', ספר זכרון למ"ד קאסוטו, (ארץ-ישראל, ג) עמ' 249-250.

23 ח' אברהמי-פואה, עמ' 5-8.

24 מאסון, עמ' 212-213.

25 א' לוצקי, 'הפראנקוס בחלב והשפעת הקאפיטולאציות על תושביה היהודים' (משנת 1673 עד תקופת המהפכה הצרפתית), ציון, ו (תש"א), עמ' 50; 73-79.

26 ראה להלן, עמ'

27 על יהודי ליבורנו וזכויותיהם המיוחדות — ראה: ס' רות, תולדות האנוסים, תל-אביב תשט"ו, עמ' 152-155; ד' הכהן, 'קהילה בליבורנו ומוסדותיה במאה הי"ד', ספר זיכרון לשלמה אומברטו נכון,

ירושלים תשל"ח, עמ' 107-128; "Livornina" del ; A. Milano, "Gli antecedenti della Livornina" del 1593, R.M.I. (1971), p. 343-360; "La costituzione Livornina" del 1593, R.M.I. (1968), pp. 394-410.

בפוטררה אותם מן הצורך לציית לחוקים ולהגבלות שהפכו את בני-החסות כמדינה המוסלמית לאזרחים מְרָגָה ב. בעקבות יהודי ליבורנו באו יהודים מערים אחרות באיטליה, ואף יהודים מן האימפריה העות'מאנית מצאו דרכים להסתפח לחסות הקונסולים של צרפת, אולם מחסות זו נהנו בעיקר סוחרים יהודים מליבורנו.

מדוע נתנו הצרפתים את חסותם לסוחרים אלה? על-פי תנאי הקאפיטולאציות היתה שמורה לצרפתים הזכות לייצג את בני כל האומות האירופיות המשייטים וסוחרים באימפריה.²⁸ עם מתן קאפיטולאציות למדינות נוספות, כמו בריטניה והולאנד, מצאו הצרפתים את עצמם מנהלים את ענייניהם שלהם בלבד.²⁹ מתן החסות לסוחרים נוספים, במקרה זה אזרחי הדוכסות הגדולה של טוסקאנה, היה בו משום שריד ליוקרה, שבעבר היתה נחלת הצרפתים בלבד. הסיבה החשובה יותר היתה אופן ניהולן של הקונסוליות. הקונסוליה התפרנסה למעשה מן המיסים שגבתה מהסוחרים שבחסותה.³⁰ במילים אחרות, לקונסוליה היה אינטרס ברור להגדיל ככל האפשר את המיסחר המתנהל תחת חסותה. לסוחרים אלה לא היתה זכות לסחור עם צרפת עצמה — זכות זו היתה שמורה לצרפתים בלבד,³¹ ולכן התרכזו בידיהם המיסחר עם איטליה, שעליו היה להם כמעט מונופולין.³² אולם מיד עם קבלת החסות, ולפעמים גם בלעדיה, השתדלו סוחרים אלה לחדור בדרכים שונות למיסחר עם צרפת. הסוחרים הצרפתים הרבו להתלונן על ההתחרות היהודית, אולם עם זאת לא נמנעו מעשיית שותפויות עם יהודים, כדי לאפשר להם לסחור עם צרפת ואף פשוט להשכיר להם את שמוטיהם כדי שאלה יוכלו לסחור עם מארסיי, בניגוד לחוק הצרפתי.³³

דברים אלה ושפע של אינפורמציה נוספת על מעמדם של היהודים במיסחר עולים מן המיסמכים השמורים בארכיון לשכת-המיסחר במארסיי. ארכיון זה כמעט שלא נוצל בתור מקור להיסטוריה של היהודים. פרט למחקרים של י' וייל (J. Weigl), שפירסם מספר תעודות מן הארכיון,³⁴ א' כהן, שדן בידיעות על היהודים בצפון ארץ-ישראל השמורות בארכיון זה,³⁵ וא' לוצקי, שהשתמש בעקיפין³⁶ בחומר השמור בארכיון — לא נעשתה בו כל עבודה על-ידי חוקרי תולדות ישראל.

28 ראה מאסון, עמ' xii-xiii

29 כך, למשל, קיבלה אנגליה זכויות כאלה ביוני 1580 (ווד, עמ' 8, וכן מאסון, עמ' 30).

30 מאסון, עמ' 450. כך היה הדבר עד שנת 1691, מאז נקבעה משכורת לקונסולים. משנת 1693 (ראה תעודה 2 להלן) הם הורשו לגבות מיסים מן הזרים בלבד.

31 B25, עמ' 408A, מכתב לחלב 6.8.1705.

32 המיסחר עם איטליה היה חלק חשוב ביותר מכלל מיסחרה של הקונסוליה הצרפתית בחלב, למשל, ולשמר נוהלו חשבונות נפרדים. שנת 1756 היא השנה האחרונה שבה נזכרים היהודים בני-החסות כקבוצה, היא גם השנה האחרונה שבה מוצג דיין-וחשבון נפרד על המיסחר עם איטליה (J1003).

33 ראה להלן, תעודה 2.

34 J. Weigl, 'Les Juifs protégés français aux échelles du levant et en barbarie', *R.E.J.* XII (1886), p. 267-282

35 א' כהן, שם.

36 א' לוצקי במאמרו הנ"ל השתמש בחומר מן הארכיון, המצוטט בספרו של F. Charles Roux, *Les Echelles de Syrie et de Palestine au XVIII siècle*, Paris 1928

צפונות הארכיון במארסיי

החומר המעניין ביותר את ההיסטוריון של תולדות ישראל בארצות-המזרח מצוי בסדרה J, בתיקים שבהם נאסף החומר הנוגע למיסחר של זרים עם מארסיי. רוב החומר בתיק זה נוגע לקבוצת הסוחרים היהודים מליבורנו, שפעלו תחת חסות הקונסול הצרפתי בחלב. חומר מועט יותר עוסק בקבוצות סוחרים כאלה באלזיר, תוניס, ערים שונות בבאלקאן ואלכסנדריה של מצרים. תיקים אלה כוללים אוסף שיטתי של כל הצווים המלכותיים שניתנו בקשר ליחסי היהודים והקונסוליות, היהודים והמיסחר הצרפתי, צווים של האינטנדאנט של פרובאנס, התכתבות הלשכה בדבר הפעילות המיסחרית של הזרים, ברובה של יהודים, וכן דו"חות על תביעות משפטיות נגד סוחרים צרפתיים בתחנות-המיסחר ובמארסיי, ששיטת-פעולה עם הסוחרים היהודים באופן שנגד את חוקי-צרפת, תביעות משפטיות נגד רבי-חובלים צרפתים ממארסיי, מטולון, ממרטיג ועוד, אשר השיטו סחורות של יהודים לנמלי-צרפת, ותביעות נגד רכושם של יהודים שנתפס בנמלי דרום-צרפת.

המקור השני בחשיבותו בסדרה זו הוא החומר מן הקונסוליות עצמן.

(1) תיקים הכוללים אינבנטארים של תכולת ארכיוני הקאנצלריות של הקונסוליות במקומות שונים. לדוגמה, אינבנטאר הקונסוליה בחלב מקיף את השנים 1687-1738 וכולל את רישומי כל הפעולות המישפטיות שנערכו בקונסוליה באותן שנים, בציון תאריך הפעולה, הצדדים המעורבים וטיב העניין.³⁷ ברשימות מופיעים רוב הסוחרים היהודים שחיו תחת חסות הקונסוליה, וניתן ללמוד מהן על מצב עסקיהם של הסוחרים, היחסים בינם לבין עצמם ובינם לבין הקונסוליה. כך, למשל, אנו מוצאים באינבנטאר החלבי מיספר גדול של תביעות סוחרים, יהודים ונוצרים, וכן של רבי-חובלים נגד עיזבון האחים רפאל ואברהם פארו, שנפטרו בהתחלת ספטמבר 1698 והשאירו אחריהם הון עצום. המידע הנובע מרשימות אלה על מסכת היחסים הפנימיים בין הסוחרים לבין עצמם הוא רב מאוד. על פרשה זו כתב הקונסול הצרפתי ז'אן פייר בלאן ב-10.12.1698 למארסיי:

כבר שמונה חודשים שאני בחלב ואני עסוק כל העת בטיפול בתביעות ובהוצאת צווים; וכאשר מזדמנת שעה פנויה תמיד קיימת הפרשה של יהודי אחד, שנפטר לפני שלושה חודשים והשאיר אחריו 40,000 גרוש, המספקת לי איך-סוף תביעות של בני כל האומות...³⁸

(2) תיקים הכוללים מיכתבים של הקונסולים במזרח אל לשכת-המיסחר במארסיי, רוב התיקים כוללים מיכתבים משנת 1600 עד 1785-1790. חומר על הסוחרים היהודים בחסות הקונסולים מצוי במיכתבי הקונסולים מכל הערים החשובות כקושטא,

.J1013 37

.J901 38

סאלוניקי, איזמיר, אלכסנדריה של מצרים, חלב ותחנות־המיסחר מצפון־אפריקה, בעיקר אלז'יר ותוניס. במיכתבים אלה מתבלט במיוחד יחסן הדר־ערכי של הקונסוליות אל הסוחרים היהודים. המיכתבים עוסקים ביחסי היהודים עם הקונסוליה, במעמדם המישפטי, ביחסיהם עם הסוחרים הצרפתים, בניסיונותיהם לסחור עם צרפת ובמעמדם בסחר הלבאנט. כך, למשל, כתב אותו ז'אן פייר בלאן ב־10.10.1700 שהקונסוליה זקוקה לכסף רב לניהול ענייניה, ואת רובו היא גובה מן הזרים.³⁹ וקונסול אחר, לואי שאמבון, התלונן ב־22.6.1692 על הסוחרים היהודים בחלב, כי הם מתחזים לנוצרים ולצרפתים כדי ליהנות מזכויות שאינן מגיעות להם.⁴⁰

שתי קבוצות־התיקים נותנות הזדמנות להציץ בעולמם של סוחרים אלה, משתי נקודות־מבט של אינטרסים מנוגדים. האחת — קבוצת־התיקים של ה־députés de la Nation היינו, נציגי 'אומת־הסוחרים הצרפתית וה־Nation, כלומר הסוחרים עצמם; והשנייה — קבוצת־התיקים הכוללת את פנקסי־החשבונות של הקונסוליה.

(3) בקבוצת־התיקים הראשונה מצוי חומר שנכתב בידי נציגי הסוחרים בתחנות, והוא כולל תלונות על פעילות הסוחרים היהודים, דו"חות על מצב המיסחר, לרבות חלקם של היהודים בו. בתיקים הכוללים את מיכתבי האומה החלכית מצויים גם דו"חות מיוחדים על הסוחרים היהודים, ובהם רשימות שמיות עם פירוט הגיל, המצב המשפטי, מקום־המוצא וכיוצ"ב.⁴¹

תלונות הסוחרים ונציגיהם משקפות היטב את מעמד הסוחרים היהודים בתחנה זו. כך, למשל, כתבו פייר באזאן וסוחר בשם גאזל, נציגי האומה בחלב, אל לשכת־המיסחר במארסיי ב־31.12.1693, כי שמעו שהקונסול הצרפתי באיזמיר גירש את כל היהודים שבחסותו, וכי נקבע שכל הקונסולים יעשו כן, אולם עד כה לא נעשה הדבר בחלב. ב־2.4.1695 מתלוננים הנציגים גאזל ובוניפאי, שהיהודים גוזלים את פרנסת הסוחרים הצרפתים.⁴²

במכתב של סוחר חלב מן ה־20.9.1701 התלוננו הסוחרים כי הפסידו מיטען שיירה שלמה שהגיעה מפרס, כיוון שהיהודים סירבו לסחור בשבת וכך זכו בה הסוחרים האנגלים.⁴³ המכתבים משקפים, אפוא, הן את חשיבות חלקם של הסוחרים היהודים והן את אי־הנחת שגרמה נוכחותם לסוחרים הצרפתים.

(4) קבוצת־התיקים השנייה כוללת חשבונות מפורטים של כל סוחר וסוחר לשם גביית מיסי־הקונסוליה, ובהם רשימות מפורטות של סחורות יוצאות ונכנסות, מחירים, סוג הסחורה ויעדה. חומר זה עשוי לתת תמונה ממשית של מקום היהודים במיסחר ה'אומה' הצרפתית ולעתים במיסחר הזרים כולו, שכן לפעמים מובא נוסף לחשבונות היהודים חומר על מצב המיסחר כולו באותה שנה באותה תחנה.

39 שם.

40 J900.

41 J976, דו"ח שהוכן בידי סוחר חלב ב־12.3.1689 לבקשת הקונסול זוליאן.

42 J932.

43 J933.

(5) חומר פחות בערכו ובכמותו מצוי בסדרה B הכוללת מיכתבים שנשלחו מן הלשכה במארסיי אל הקונסוליות בתחנות השונות. באומדן גס נראה, כי על כל מיכתב שנשלח ממארסיי נשלחו עשרות מיכתבים מן התחנות. שלא כחומר מן התחנות, המסווג בתיקים נפרדים לכל תחנה, סדורים המיכתבים מן הלשכה לפי סדר כרונולוגי, ללא הפרדה בין תחנה לתחנה. מפתח-מקומות המצורף לכרכים אלה מקל את העיון בהם. ודאי שחומר משלים בנוון מצוי בארכיון הלאומי בפאריס ובארכיון חברת הלבאנט בלונדון.

על קבוצת הסוחרים היהודים בחלב שהיתה הקבוצה החשובה ביותר בלבאנט נעשתה כבר עבודה אחת; ⁴⁴ אולם, כאמור, נעשה בה שימוש עקיף בלבד בחומר העשיר המצוי בארכיון, ואין בו כדי לשקף את אפס קצהו של החומר המצוי בו. גם האזכרות האקראיות של חוקרי ההיסטוריה הכלכלית של צרפת בלבאנט הן מגמתיות ואין בהן כדי לתת תמונה ממשית על הפעילות של קבוצות אלה בכלל ושל הקבוצה החלבית בפרט. ⁴⁵ בדעתי לעבד חומר זה לכלל מחקר מקיף על קבוצת הסוחרים היהודים בחלב שהיו בחסות הקונסול הצרפתי, כאב-טיפוס לפעילותן של שאר הקבוצות האלה ויחסייהן עם ה'אומה הצרפתית' בלבאנט.

שתי תעודות מלכותיות

כדוגמה לסוג החומר המצוי בארכיון הבאתי כאן שתי פקודות מלכותיות מתוך התיק Commerce du Levant, Commerce des étrangers J 1584 הפקודות משקפות בכירור את נטיית המשטר המאקונוטיליטי בצרפת לעודד את המיסחר, וביחוד את הפעילות הכלכלית הצרפתית, תוך הגבלת הפעולות של סוחרים בני אומות אחרות. כדי לעודד את הפעילות המיסחרית של הצרפתים בים התיכון פעלו שגרירי צרפת בקושטא באינטנסיביות כדי להוריד את המכסים המוטלים על הצרפתים. פעילות זו, שתכופות היו לה פירות נאים, העמידה את הצרפתים לפני בעיות חדשות. באמצע שנות התשעים של המאה ה-17 הצליחו הצרפתים להקטין את מכס-הכניסה על הסחורות המובאות למצרים מ-30 ל-3 אחוזים לסוחרים הצרפתים. ⁴⁶ כתוצאה מכך נהנו הצרפתים מעדיפות ברורה וגדולה על-פני כל הסוחרים האחרים שסחרו עם מצרים. סוחרים זריזים הבינו עד מהרה, כי ביתרון זה צפונים רווחים מספיקים גם לצרפתים וגם לאחרים, ומיד החלו 'לשכור' שמות של סוחרים צרפתים, להכניס בשמם סחורות למצרים, ולהתחלק עמם ברווחים. עיסקאות אלה אמנם היו לברכה לסוחרים עצלים וחסרי-יוזמה, אולם היו בין הצרפתים שהתרעמו מאוד על שהזכויות המיוחדות להם

44 א' לוצקי, שם.

45 ראה, למשל: מאסון, עמ' 490-492; שארל רו, עמ' 185.

46 על הסחורות היה מוטל מכס בשיעור 20 אחוזים בנמל אלכסנדריה ו-10 אחוזים בכולאק בדרך לקאהיר. הקטנת המכס נעשתה לערך בשנות 1683-1686 ביוזמת שגריר צרפת בקושטא Guilleagues Girardin (מאסון, עמ' 401, הערה 2).

מנוצלות בידי זרים, ובעיקר בידי יהודים וארמנים. כתוצאה מן התלונות שנשלחו בעניין זה למארסיי, ומשם לורסאי, הוציא קולבר ב-4 באוגוסט 1688 צו שאסר בתכלית האיסור על כל נתיני לואי ה-14 במצרים להשכיר את שמותיהם לסוחרים זרים. המפירים צו זה הסתכנו בהחרמת סחורתם בתוספת קנס בסך 3,000 ליברות ומישפט.⁴⁷ עד מהרה התפשט המינהג הזה בכל מקום באימפריה העות'מאנית, שבו סחרו הצרפתים ובו היו להם קונסוליות. אף-על-פי שפקודה זו מדברת בזרים באופן כללי, מלמד החומר שבארכיון כי רוב הזרים הללו היו יהודים מליבורנו, מהם בחסות הקונסוליה.⁴⁸ אביא כאן כדוגמה את מיכתבו של פייר קארדו לברא,⁴⁹ האינטנדאנט של פרובאנס, אל לשכת המיסחר במארסיי. המיכתב נשלח ממקום-מושבו שבאקס-אן-פרובאנס ב-18.12.1697, ובו ביקש לברר 'אם מה שכתוב במיכתבו של מר אסתל על התנהגותו הגרועה של מר ניקולא בראנז'ה בקשר לחיטה, ומה שאומרים בדבר השם שהוא משאיל ליהודי, הוא אמיתי'.⁵⁰ באותו מקרה, לדוגמה, סייע סוחר צרפתי בתוניס בשם ניקולא בראנז'ה לסוחר יהודי מליבורנו, בשם יעקב לומברוזו, לקנות את כל החיטה שהיתה ברשות הבני של תוניסיה, ובכך לקבוע את מחיר השוק, ואחר-כך 'השאיל' לו את שמו כדי שיוכל לשווק את אותה חיטה בצרפת במחירים גבוהים מאוד. מן המיסמכים הדנים באותה עיסקה עולה, כי השם הושכר לא לצורך הכנסת הסחורה לצרפת בלבד אלא השניים היו שותפים ממש.⁵¹

היבט אחר של הניסיונות של סוחרים יהודים לחדור למיסחר עם צרפת וליהנות מן הזכויות המיוחדות לסוחרים הצרפתים משתקף מן הפקודה שפירסם מלך צרפת ב-18 במארס 1693. בצו זה ביטל המלך את ה-*droits de consulat*, כלומר את המיסים שגבו הקונסולים מן הסוחרים, לגבי נתיניו, אולם השאיר להם את זכות הגבייה מן הסוחרים הזרים שתחת דגל צרפת, אשר מיסיהם יועדו ללשכת המיסחר של מארסיי. למעשה היו מעתה רוב משלמי המס הזה סוחרים יהודים בני ליבורנו. מן הפקודה מסתבר כי היא ניתנה מפני שהתברר כי הסוחרים הזרים, ובמיוחד היהודים, מסרו הצהרות כוזבות על כמות הסחורה. יתירה מזו, הם אף העמיסו סחורות על האוניות בחשכת-הלילה, תוך שיתוף-פעולה ששכרו בצידו עם רבייה-חובלים וסופריי-האוניות ותוך התחמקות מתשלום המיסים. כתוצאה מכך נגרמו נזקים לסוחרים הצרפתים, שסחורתם היתה יקרה יותר מפני שהם שילמו עליה מיסים שהיהודים התחמקו מתשלומם. הפקודה כללה את צו התובע, כי סחורות של זרים שלא אושרו כהלכה על-ידי הקאנצלריות של הקונסוליות, בגלל איכות הסחורה או מישקלה, יחרמו — חלקן לטובת לשכת-המיסחר וחלקן לטובת מוסר-ההודעה. כן אסרה הפקודה לקבל סחורות

47 ראה להלן תעודה מס' 1.

48 וייל, תעודה 1 (22.1.1693); J1584 על השאלת שמות ליהודי אלכסנדריה.

49 הממונה על המחוז ונשיא הפארלאמנט המקומי — Pierre Cardin Lebret

50 J1587.

51 המיסמך המצוטט אצל וייל (לעיל) נוגע גם הוא לפירמה זו. אך הצו נוגע לכל הלבאנט.

בלילה בניגוד לחוק ובלי רישום ותשלום המס. כדי למנוע זאת נאסר על רבי־החובלים וסופרי־האוניות לקבל הצהרות על סחורות ולחתום על פוליסות־מיטען לסוחרים הזרים, אם הללו אינן תואמות למה שנרשם בקאנצלריה של הקונסוליה. מאחר שהדמויות המרכזיות במעשים אלה היו סופרי־האוניות צייה עליהם המלך לחתום במזכריות־הקונסוליות בנמלי־המוצא הצהרות על אמיתות הצהרות־המיטען, והעתקים מהן נשלחו לקונסולים בנמלי־היעד, כדי שבעת פריקת הסחורות אפשר יהיה לבדוק אם לא הועמסו על האוניות סחורות כחשכת־הלילה ובניגוד לחוק.⁵²

לבד מאופי היחסים בין הסוחרים היהודים לצרפתים העוסקים בסחר הליבאנט, מורה פקודה זו הן על הנטייה להקל על הסוחרים הצרפתים והן על המקום החשוב שתפסו היהודים במיסחר שעבר דרך הקונסוליות הצרפתיות. חלקם בו היה כה גדול עד כי לשכת־המיסחר יכלה לוותר על ההכנסות מן הסוחרים הצרפתים.

לסיכום: הקונסוליות הצרפתיות במזרח ובצפון־אפריקה שאפו לפרוש את חסותן על הסוחרים היהודים בני־ליבורנו מטעמים כלכליים ומדיניים כאחד, אולם עם זאת שאפה ממשלת צרפת למנוע מהם את הזכויות שהסוחרים הצרפתים נהנו מהן. בקרב האחרונים התרוצצו שתי מגמות: האחת — ההכרה באפשרות לעשות רווחים גדולים במאמץ קל, תוך שיתוף־פעולה עם הסוחרים היהודים בניגוד לחוק הצרפתי; והשנייה — טינה והתמרמרות על שהיהודים גוזלים את פרנסתם.

דיון קצר זה באחת הסוגיות הרבות הנוגעות לפרשת מיסחרם של יהודי ליבורנו בים התיכון מציג רק את אפס קצהו של החומר המצוי בארכיון לשכת־המיסחר של מארסיי על יהודי המזרח וצפון־אפריקה ומיסחרם בים התיכון.

נספח

דבר המלך

להוד מעלתו נודע, שהזכויות שהוענקו לנתיניו הסוחרים במצרים והקטנת דמי-המכס על הסחורות, שהיו צריכים להניח את כל סחר המלכות בידיהם, לא הביאו לתוצאה שהוא ציפה לה, מפני שכמה צרפתים שהשתקעו במצרים משאילים את שמותיהם לסוחרים של עמים זרים, כדי לתת להם ליהנות מאותן הזכויות המגיעות לצרפתים; הדבר מאפשר להם, לסוחרים הזרים, להמשיך במיסחר, ולפעמים להשיג עדיפות על הצרפתים האחרים. כדי לדאוג לכך, אוסר הוד-מלכותו בתכלית האיסור על כל נתיניו אשר במצרים למסור את שמם לזרים, על-מנת לסחור בשם הצרפתים, בשום תירוץ וסיבה, או להעביר שום סחורה על שמם מלבד זו שלהם והנסחרת על חשבונם שאם לא כן ייקנסו בהחרמת הסחורות ובתשלום קנס בסך 3,000 ליברות. הוד-מלכותו רוצה לקבל אינפורמציה מהקונסול של האומה הצרפתית בקאהיר בדבר אלה המפירים את הצו הזה. הוא רוצה שהאנשים האלה יבואו לצרפת עם ההודעות וההוכחות, כדי לשפוט אותם לפני המורשים שהוד-מלכותו ימנה לשם העניין הזה. הוד-מלכותו מצוה לקונסול להוציא את הפקודה לפועל ולפרסם אותה ברבים, לידיעת כל מי שצריך לציית לה, כדי שאיש לא יטען כי היא לא הובאה לידיעתו. יצא-לאור בורסאי, 4 באוגוסט 1688. חתום, לואי. ומתחת לזה, קולבר¹

פקודת המלך

שכל הסחורות של הזרים, המוטענות בלבאנט על אוניות צרפתיות, יוצהר עליהן בדיקנות למזכירויות; ולא – הן תוחרמנה. מ-18 במארס 1693.

1 Charles Colbert de Croissy (שארל קולבר די קרואסי) (1625-1696) – מזכיר המדינה לענייני-חוץ של לואי ה-14.

דבר המלך

הוד-מלכותו מבטל בזה את מיסיה-קונסוליות בתחנות-המיסחר בלבאנט לטובת נתיניו, ומוצא לנכון להוציא מן הכלל הזה את הזרים הסוחרים תחת דגל צרפת ולצוות שיגבו מהם את מיסיה-קונסוליות על הסחורות בצורה הרגילה, לטובת לשכת המיסחר של מארסיי. להוד מעלתו נודע, שרוב הזרים, ובמיוחד היהודים, מוסרים הצהרות כוזבות על הסחורות שהם מעמיסים על האוניות הצרפתיות, ולעיתים אפילו אינם מצהירים עליהן. כמו כן רבי-החובלים של הספינות וסופריהן נוטים חסד לזרים האלה, בהביאם בחשכת הליל על סירותיהם את החפצים, שלפני-כן היו על אוניות תורכיות, ואפילו סחורות אשר היהודים הטעינו אותן על אוניות צרפתיות; הדבר גורם נזק לסוחרים הצרפתים המובילים את מטענם באותן אוניות, שכן הם נאלצים לשאת בתשלום מס גבוה בהרבה מזה שהיו משלמים לו היו הסחורות מוצהרות כהלכה. מכיוון שנתגלה הצורך לדאוג לכך פקד הוד מלכותו ופוקד שסחורות הזרים שעל האוניות הצרפתיות, שלא אושרו כהלכה על-ידי המזכירות של התחנות הנ"ל, אם בגלל איכות הסחורה או משקלה, יוחרמו. היינו חלק יהיה לטובת מוסר-ההודעה, והחלק השני יועבר לרשות לשכת-המיסחר; וזאת תוכל להעמיד את התוצרת לטובת האומה ולשביעות-רצונו של הממונה האחראי למיסחר. הוד-מלכותו אוסר בתכלית האיסור על כל רבי-החובלים, בעלי-האוניות הצרפתיות וסופריהן לקבל בלילה כל סחורה מכל מקום שהוא, וכן לקבל כל הצהרה או לחתום על פוליסת-מיטען לזרים, שאינה מתאימה להצהרות שניתנו על-ידי המזכירות הנ"ל. קנס קיבוצי בסך 1500 ליברות יוטל על מפירי הצווים האלה. הוד-מלכותו מצווה כמו כן לכל הסופרים לסור למזכירות אחרי הורדת המיטען בשלמותו, כדי לחתום על גילוי-דעת המאמת את אמינות ההצהרה ולשלוח העתק לקונסולים שאליהם מופנות האוניות, כדי שיוכלו לבדוק בשעת הפריקה לחוף אם סחורות הזרים הוצהרו כהלכה; הוד-מלכותו מצווה על הקונסולים ועל סגניהם שבתחנות המזרח לתת יד לביצוע הפקודה הזאת, ומבקש שתפורסם בכל מקום שיהיה צורך בכך.

יצא-לאור בורסאי בפאריס, 18 במארס 1693. על החתום: לואי ומתחתיו פליפו.² בבית-הדפוס המלכותי. 1700.